

OLAY YERİ İNCELEME ve ÇALIŞMALARINDA ADLİ ARKEOLOG ve ADLİ ANTROPOLOGLARIN ROLÜ: KUZEY KIBRIS ve TÜRKİYEDE'Kİ GÜNCEL DURUM

Deren ÇEKER*

Gönderim/Received: 17 Eylül/Sept. 2016
Kabul/Accepted: 7 Kasım/Nov. 2016

Öz

Adli Bilimler tarihinde, olay yeri incelemeleri ve çalışmalarında arkeolog ve antropologlara ihtiyaç duyulması 1970'lere dayanır. Günümüzde dünyanın birçok ülkesinde adli arkeologlar ve antropologlar polis birimlerinde, profesyonel adli ekiplerde görev almakta ve birçok adli vakada şahitlik yaparak olayların çözülmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Kuzey Kıbrıs ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yürütülen bu çalışmalarda görev alacak olay yeri inceleme uzmanlarının, temel seviyede iskelet incelemeleri konusunda bilgi sahibi olmaları ve iskelet buluntularını içeren vakalarda, OYİ uzmanlarının yanında adli antropologların da olay yerinde görev almaları gerekmektedir. Bu makalede, adli arkeolog ve adli antropologların olay yeri incelemeleri ve çalışmalarındaki rolleri, önemi ve gerekliliği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adli Arkeoloji, Adli Antropoloji, Adli Bilimler, Olay Yeri İnceleme.

The Role of Forensic Archaeologists and Forensic Anthropologists in Crime Scene Investigations: Current Status in North Cyprus and Turkey

Abstract

In the history of Forensic Sciences, the need for archeologists and anthropologists assist in crime scene investigations arise around 1970's. Since then forensic

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fizik Antropoloji Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, derenceker@hotmail.com

archaeologists and anthropologists began to work in police departments or in professional forensic teams in many countries, and played an important role in the courts by providing answers and conclusions to law enforcement agencies. The crime scene investigation experts in North Cyprus and Turkey must have basic knowledge about human bones, and forensic anthropologists should assist CSI experts in the cases which human remains are located. This paper focuses on the role of forensic archaeologists and forensic anthropologists in crime scene investigations and examinations and the need for their expertise in death investigations.

Keywords: *Forensic Archaeology, Forensic Anthropology, Forensic Sciences, Crime Scene Investigations.*

Giriş

Bir adli vakanın başarıyla aydınlatılması, araştırma görevlilerinin vaka ile ilgili topladıkları bilgilere, olay yerinin incelenmesi ve araştırılmasında kullanılan metot ve tekniklere ve laboratuvaradaki analiz sonuçlarına bağlıdır. Bu aşamaları birbirine bağlı bir zincir gibi düşünürsek, herhangi birinde yaşanacak küçük bir dikkatsizlik veya hata, vakanın yanlış yorumlanmasına, hukuki yetkililerin yanlış yönlendirilmesine, delillerin kaybolmasına veya delil yetersizliğinden vakanın kapanmasına sebep olabilir. Bu sebepten dolayı, adli vakaların araştırılmasında, olay yeri ve laboratuvar incelemelerinde, konularında uzman kişilerin görev alması vakanın gidişatı açısından ciddi önem taşımaktadır (Çeker, 2014; İşcan, 2013; Bulut, 2013; Stanojevich, 2012; Cox ve Flavel, 2008).

Adli arkeoloji, kazıbilim tekniklerini kullanarak insan kalıntılarının (yakın zamanda ölmüş/yanmış/yarı iskeletleşmiş/tamamen iskeletleşmiş), gömüldükleri yere/bölgeye göre planlanmış bir metotla, üzerlerindeki, altlarındaki veya etraflarındaki delillere zarar vermeden ortaya çıkarılması, belgelenmesi, hatasız toplanması ve kriminal laboratuvara teslim edilmesi sürecini içeren bir bilim dalıdır. Adli antropoloji ise en kısa tabiriyle insan kalıntılarında (iskelet, yarı iskelet, yanmış) biyolojik profil elde etme bilimidir. Adli antropoloji iskeletlerden sadece bilinmeyen bilgileri; yaş, boy cinsiyet, dental, patolojik bulguları gibi; ortaya çıkarmakla kalmaz, muhtemel ölüm şekli ve sebebini de belirleyerek polise, tıbbi ve hukuki yetkililere yardımcı olur.

Adli Arkeolog ve Adli Antropologların Olay Yerindeki Roller

Adli bir kazıda iskelet buluntuları ele geçtiği zaman cevap bulması gereken ilk ve en önemli sorular, bunların insana mı yoksa hayvana mı ait olduğu,

insan ise antik dönem mi yoksa aktüel mi olduğu, ve yine insan kalıntıları ise adli mi yoksa ritüel bir gömü mü olduğu ve adli bir gömü ise mezarda en az kaç kişi olduğudur. Adli arkeolog ve adli antropologlar, insan ve hayvan kemiklerini birbirinden ayırt edebilen uzmanlardır (Çeker, 2014; Stanojevich 2012; Byers, 2005). Olay yerinde uzman olmayan kişilerin çalışması, bulunan kemiklerin insan olmasına rağmen, hayvan olduğuna karar vermesi büyük hatalara veya vakaların bir sonuca ulaşmadan delil yetersizliğinden kapanmasına sebep olabilir. Kazı alanından toplanan bulgular olay yeri ile ve olay ile ilgili ilk bulgulardır. Cesetlerin buldukları pozisyon, üzerinde, altında veya etrafında bulunan bulgular ölüm nedeni, zamanı ve bunun gibi birçok bilgiye ışık tutacağından, bu konuda eğitim almamış kişilerin adli kazılarda görev almaları delillerin kaybolmasına hatta yok olmasına neden olabilir. Adli arkeologlar ve adli antropologlar gömü gelenekleri ve şekilleri hakkında bilgi sahibi uzmanlardır. Tespit edilen bir gömünün geleneklere göre yapılmış olması, muhtemelen adli vaka olmadığını gösteren bulgulardan biridir. Bu uzmanlar, gelişigüzel gömülmüş veya atılmış cesetler ile dini/ritüel olarak gömülmüş cesetleri birbirinden ayırabilecek bilgiye ve tecrübeye sahiptirler. Hatta gömü şekline göre ait olduğu dini/mezhebi/etnik grubu olay yerinde belirleyebilirler (Eren, 2012; Özterzi, 2011; Saltık, 2010). Ele geçen kemiklerin antik veya aktüel mi olduğunu olay yerinde tespit ederler. Adli ve karışık gömülerde kişi sayısını belirleyerek kazının gidişatını belirlerler. Böylece, tespit edilen gömü yerlerinin, ihbar edilen vakalar ile alakasını en kısa sürede tespit edip zaman ve iş kaybını en aza indirerek araştırma sürecini hızlandırır.

Toprak üzerinde yeri belli olan bir mezarı bulmaya çalışmakla, yok edilmiş bir mezarı bulmaya çalışmak birbirinden çok farklıdır ve bazı kazı araştırma tekniklerini bilmeyi gerektirir. Uzun zaman önce öldürülüp kaybedilen kişilerin nerelerde gömülü olduğunu tespit etmek kolay değildir, çünkü gömen kişi(ler), bulunmasını istemediği için bu konuda özen göstermiştir. Yıllar içerisinde değişen doğal ortam ve bitki örtüsü bu gömüleri oldukça iyi saklar. Bu amaçla adli arkeolog ve adli antropologlar *Magnetometer*, *Ground Penetrating Radar* veya *Electrical Resistivity Kit* gibi teknolojilerden yararlanırlar (Bulut, 2013; Byers, 2005; Hunter ve Cox, 2005). Bunların dışında, son zamanlarda olay yeri incelemelerinde gömü yerlerini havadan kuş bakışı görüntüler olarak tespit etmeye ve olay yeri haritası oluşturmaya yarayan uzaktan kumandalı pervaneli hava araçları Drone'ler veya diğer adıyla UAV'ler (Unmanned Aerial Vehicle) kullanılmaya başlanmıştır.

Adli bir kazıda, kazılması planlanan bölge önce fotoğraflanır. Kazılacak arazinin boyutlarını göstermek amaçlı, toprak üzerinde belirgin olacak

şekilde üzerinde renkli şeritler bulunan (örn. her şerit 20 cm olacak şekilde), 1 m veya 2 m'lik ölçüt çubuklarıyla (ahşap, vb.) her zaman kuzeyi gösteren bir okla (ahşap/plastik) birlikte her açıdan çekilir. Şahidin gösterdiği noktadan veya şahit yoksa şüpheli alanda bir nokta seçilerek GPS koordinatları alınır, referans noktası/noktaları belirlenir. Eğer mezar yeri belli değilse yüzey araştırmasına başlanır. Yüzey araştırması sonucunda eğer tespit edilmiş insan kalıntıları varsa arazi üzerinde kırmızı bayraklarla ve arazi çizimi üzerinde noktalar ile belirlenir. Kemiklerin en çok yoğun bulunduğu noktadan başlanarak araştırmaya yoğunlaşılır. Tespit edilen veya şahitin gösterdiği alan, kepçesi dişsiz dozer(ler) kullanılarak kazılmaya başlanır. Dozer gibi iş makinelerinin kullanılması geniş arazi kazılarında, araştırma ve tespit sürecini hızlandırmak ve arkeologların manüel olarak çalışacağı alanı mümkün olduğu kadar daraltmak amaçlı yapılır. Dozer kepçesinin dişsiz olarak kullanılmasının sebebi toprağı dilimleyerek açmak ve katmanlar arası değişiklikleri gözlemlemek, kazı esnasında bulunan kemiklere minimum derecede zarar vermek veya hiç vermemek, ayrıca mezar içindeki pozisyonlarını değiştirmemektir. Dozer kullanan kişinin de bu konuda tecrübeli olması çok önemlidir, çünkü 1-2cm kalınlıkla toprağın dilimlenerek kazılması hiçbir ayrıntının gözden kaçmaması açısından büyük önem taşır. Bu bağlamda, bu iş makinelerini kullanan kişiler de bu konuda eğitilmeli ve bu çalışmalar adli arazi kazısı prosedürüne göre yapılmalıdır. Operatörler tarafından yan yana açılan çukurlarda dikkat edilmesi gereken nokta, bu çukurlar arasında bırakılacak kazılmamış alanın en fazla 30-40 cm olması ve kazılan alandan çıkan toprağın bir önceki alanı dolduracak şekilde, boşalan kazılmış alanları doldurur nitelikte devam etmesidir. Tüm bu kazı süreci adli arkeolog veya antropologların denetimi altında devam ederken, hem kazılan alan hem de atılan toprak ayrıca kontrol edilir. Açık arazilerde kullanılan bu kazı tekniklerinin de buldukları bölge ve toprak yapılarına göre değişiklik gösterebileceği unutulmamalıdır; Şerit, Bölge, Spiral veya Izgara Yöntemi vb. (Bulut 2013). Bu teknikler kullanılarak kazılan ve kazılmayan alanın birbirinden ayrılması amaçlanır. Mezar noktası ve kapsadığı alan tespit edildikten sonra makine ile kazı sonlanır, buluntuları temizlemek ve belgelemek için adli arkeologlar/antropologlar spatula, fırça, kazma, kürek, elek v.b. gibi aletlerle manuel kazıya başlarlar (Bulut, 2013; Cox ve Flavel, 2008; Hunter ve Cox 2005; Sevim ve Duyar, 1993).

Adli kazılar ve incelemeler, konularında uzman kişiler tarafından yapılması ya da en az bir uzman denetimi altında yürütülmesi son derece önemlidir. Çünkü adli arkeolog veya adli antropologlar toprağı çok iyi bilir ve kazı esnasında toprak yapısındaki değişiklikleri fark ederek kazıyı yönlendirebilirler. Örneğin, açık arazide gömülmüş bir cesedi ararken önce

alanın bitki örtüsünü incelerler. Açık arazide, uzun bir süre önce gömülmüş ve gömü yeri ile ilgili bilginin olmadığı bir vakada, bitki örtüsü daha gür olan yerlere veya çevreye göre bitki örtüsü daha az olan yerlere öncelik verilir. Üzeri açık olarak gömülen cesetlerin olduğu noktada bitki örtüsünün gür olduğu gözlemlenirken, naylona sarılmış veya üzeri taşlarla örtülmüş cesetlerin bulunduğu noktalarda, bitkilerin etraftaki bitki örtüsüne oranla daha cılız ve az olduğu gözlemlenmiştir (Hunter ve Cox, 2005). Bunun yanında, yakın zamanda gömülmüş kurbanları tespit etmek için açık arazide toprakta çökmüş noktalara yoğunlaşmak, araştırma alanı geniş olan vakalarda kazı çalışmalarını hızlandırır. Böyle durumlarda yukarıda bahsi geçen “drone”ların kullanılması da büyük zaman kazancı sağlamaktadır.

Tüm kazılar, buldukları yer ve bölgeye göre değişkenlik gösteren metot ve teknikler gerektirir. Örneğin, kazı yeri bir kuyu ise, şüpheli bölge içerisindeki tüm kuyuları gösteren arazi haritası temin edilir. Açık bir kuyu ise tespiti daha kolay olur, fakat genelde gömüden sonra kuyular yok edilmek için toprakla örtüleceğinden detaylı bir arazi ve harita çalışması yapılır. Kuyuların derinlikleri, içlerinde su olup olmaması, toprak yapısı, kuyunun yapıma şekli dahil her ayrıntı kuyu kazı metotlarını belirlemek açısından çok önemlidir (Cecker ve Stevens, 2015). Yeri belli olmayan kuyular, yukarıda anlatılan açık arazi kazılarında uygulanan prosedüre göre araştırılır. Her tür kazıda toprağı elemek için muhakkak kullanılması gereken elekler, ıslak, nemli veya çamurlu olan kuyu kazılarında su ile birlikte kullanılmasını gerektirir. Bunun sebebi kemiklerin, dişlerin ve kurbanı ait eşyaların çamurdan ötürü gözden kaçmamasını sağlamaktır.

Kazı öncesi, kazı esnası ve sonrasında tüm aşamaları fotoğraflamak, mezarın bulunduğu noktanın GPS koordinatlarını almak, referans noktaları belirlemek, ölçümler yapmak, arazi planı çizmek, bu plan üzerine mezar/mezarları göstermek, mezar içerisinde iskelet/iskeletlerin ve diğer bulguların noktalarını ve pozisyonlarını çizmek, belgelemek çok önemlidir (Bulut, 2013; Cox ve Flavel, 2008; Hunter ve Cox, 2005). Adli arkeologlar bu çalışmalarını gömü çıkarma işlemini aksatmadan eş zamanlı gerçekleştirirler. Bunları yaparken teknolojiden de yararlanırlar. Özellikle toplu gömülerde Total Station, adli ekiplerin en çok kullandığı aletlerden biridir. Çünkü bu makine ile yüzlerce iskeletin noktası çok çabuk sürede alınıp dijital ortamda çizilebilmekte, hatta iskeletler ve buluntular mezar içerisinde üç boyutlu olarak gösterilebilmektedir.

Adli arkeologlar ve antropologlar kazı esnasında insan iskeleti kalıntılarını ve bu bireylere ait giysi ve eşyaları, küçük kesici olmayan aletler ve fırçalar kullanarak temizler ve ortaya çıkarırlar. Kurbanların buldukları pozisyonu korumaları, hava ile temas ettikten sonra kemik içerisindeki

nemin kaybolup kırılğan hale gelmemesi için hızlı fakat dikkatli çalışırlar. Ortaya çıkarılan her bulgu, yeri, şekli ve kurban ile ilişkisi açısından çok önemlidir (Byers, 2005; İşcan, 2013; Skinner, 1987). Tüm bulguların fotoğraflanması, çizimlerinin yapılması, yazılarak kaydedilmesi olay yerindeki ilk verilerin eksiksiz olarak kayda geçmesi açısından ciddi önem taşır. Kemikler ve bulgular asitsiz kağıt torbalara yerleştirilir ve laboratuvarda adli antropologlar tarafından daha detaylı incelenmek üzere gönderilir. Laboratuvarda insan kemiklerden yaş, boy, cinsiyet, etnik köken, bireyin yaşarken geçirdiği ve kemiğe yansımış hastalıklar, travmalara özgü patolojik bulgular ve DNA örneği (dişler, uzun kemikler veya zarar görmemiş herhangi bir kemikten) temin edilir (Warren, Walsh-Haney ve Freas 2008; Bradley ve John, 2008). Kemikler üzerinde gözlemlenen travma bulgularından ölüm zamanına ait olanlar incelenerek muhtemel ölüm sebebi belirlenir. Bazı durumlarda cinayet aleti de tahmin edilebilir (Kimmerle ve Baraybar, 2008).

Tartışma

Dünyanın birçok ülkesinde olay yeri inceleme, laboratuvar veya DVI birimleri gibi adli ekiplerde, adli antropolog ve adli arkeologlar görev alırken, Kuzey Kıbrıs'ta ve Türkiye Cumhuriyeti'nde bu araştırma ve incelemeler polis veya jandarma tarafından yapılmaktadır. Kıbrıs'ta, 2005 yılından beri adli araştırma, adli kazı ve adli laboratuvar incelemeleri gerçekleştiren ve yürüten, iki toplumlu (Kıbrıslı Türk-Kıbrıslı Rum) uzmanlardan oluşan Kıbrıs Kayıp Şahıslar Komitesi adli ekibi, sadece 1963-64 ve 1974 savaşlarında hayatlarını kaybeden kayıp kişileri bulmak ve kimliklendirmek misyonu ile çalışmalarını sürdürmektedir. Birleşmiş Milletler'in desteklediği bu proje sadece yukarıda bahsi geçen amaca hizmet etmektedir ve günümüz adli vakaları veya polis ile işbirliği halinde değildir. Kıbrıs Kayıp Şahıslar Komitesi'nin çalışmaları ile 2005 yılı itibarıyla oluşan bu farkındalığın tek pozitif getirisi polis veya jandarmanın olay yerinde karşılaştıkları iskelet kalıntıları hakkında bilgi almak amaçlı 'nadiren' komitenin uzmanlarına başvurmasıdır.

Büyük bir coğrafyaya sahip Türkiye Cumhuriyeti'nde 81 ilde olay yeri inceleme birimleri bulunmakta ve bunlar valiliklere bağlı, il emniyet müdürlüklerinin altında çalışmaktadırlar. Kendi illerindeki her türlü olayın, olay yeri incelemelerini bu birimler yapmakta ve delilleri sadece 10 ilde bulunan (Adana, Ankara, Antalya, Bursa, Diyarbakır, Erzurum, İstanbul, İzmir, Kayseri, Samsun) kriminal laboratuvarlara göndermektedirler.

Kriminal dairelerin bizzat olay yerlerine gitme gibi bir durumu yoktur. Dolayısıyla her ildeki olay yeri araştırma ekibi, ki bunlar polis veya jandarma görevlileridir, olay yerindeki delilleri toplayıp bağlı buldukları kriminal laboratuvara getirmektedirler. Adli antropoloji biriminin mevcut olduğu tek laboratuvar Ankara Kriminal Polis Laboratuvarı'dır. Bu yüzden Türkiye'deki tüm illerde, adli antropoloji alanına giren vakalar Ankara Kriminal Polis Laboratuvarı'na gönderilmektedir. Bunun dışında, bazı vakalar İstanbul'daki Adli Tıp Kurumu'na da gönderilebilmektedir. Sadece mahkeme esnasında, hakim vakayı kriminal laboratuvara göndermek istiyorsa vaka Ankara'daki Kriminal Polis Laboratuvarı'na gönderilmekte, laboratuvar incelemeleri raporu da mahkemeye geri gönderilmektedir. Tüm bu aşamalar göz önünde bulundurulduğunda, olay yerine giden personelin adli kazı ile ilgili tecrübesi, buluntuların kemik/yarı kemikleşmiş/yanmış olduğu vakalarda insan ve hayvan ayrımı yapacak osteoloji bilgisine sahip olup olmadığı ve karışık buluntuları birbirinden ayıracak antropoloji bilgisine sahip olup olmadıkları ciddi önem taşımaktadır. Türkiye'de adli antropoloji farkındalığı ve gerekliliğinin önemi, Ankara'daki Kriminal Laboratuvara bağlı Adli Antropoloji birimi kurulduktan sonra başlamıştır. Olay yeri incelemeleri eğitimlerinde daha önceleri iskelet buluntuları diye bir modül yokken artık eğitim içerisine dahil edilmeye başlanmıştır. Tüm bu çalışmalar henüz yavaş yapılmakla birlikte ümit vaat etmektedir.

Diğer önemli bir konu ise, Kuzey Kıbrıs'ta toplu ölümler olduğu zaman bu durumu kontrol altına alacak profesyonel bir DVI (Disaster Victim Identification) ekibinin bulunmamasıdır. Böyle bir durumda ilk müdahale edecek birimler KKTC Sivil Savunma Teşkilatı'na bağlı ekiplerdir. Bu teşkilata bağlı ekipler doğal afetlerde sadece arama kurtarma çalışmalarını yürütürler. Türkiye'de ise Adli Tıp Kurumu, Kriminal Polis Laboratuvarı ve JKD kurumlarının DVI ekipleri vardır. Ancak, herhangi bir toplu ölüme müdahale esnasında birlikte nasıl çalışacaklarını, koordinasyonu ve eşgüdümü nasıl sağlayacakları ve sonrasında, inceleme ve raporlamanın nasıl yapılacağı hakkında bir protokol bulunmamaktadır. Buna bir çözüm olarak, her üç kurumun DVI ekiplerinin toplu ölüm olaylarına müdahale zamanlarında Başbakanlığa bağlı AFAD (Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı) kurumunun koordinesinde ve Interpol DVI rehberi referans alınarak belirlenecek bir protokol dâhilinde birlikte görev almaları önerilebilir. Diğer taraftan her iki ülkede, mevcut olay yeri inceleme ekiplerine adli arkeoloji ve adli antropoloji metot ve teknikleri öğretilmeli, üniversitelerde adli antropoloji, adli arkeoloji gibi bölümler açılarak uzman personelin yetiştirilmesi amaçlanmalıdır. Böylece adli kazılar adli prosedürlere göre yapılacak, hayvan kalıntıları ve insan kalıntıları olay

yerinde ayırt edilebilecek, ya da deliller kazı hataları yüzünden yok edilmeyecektir.

Sonuç

Sonuç olarak adli arkeologlar ve adli antropologlar (veya bu konuda uzmanlaşmış fizik antropolog, paleoantropolog ve arkeologlar) yukarıda bahsedilen birçok sebepten ötürü, adli vakalarda olay yerine giden ilk ekip içerisinde bulunmaları gerekmektedir. Bir yol çalışması, bina yapımı veya tesadüfen halk tarafından bulunan, polise ihbar veya teslim edilen kemik buluntularını hayvan ve insan olarak ayırt edebilmesi, vakanın adli olup olmadığını belirleyebilmesi, adli kazıların kalitesini artırması, olay yerindeki hata oranını sıfıra indirmesi ve kimliklendirme sürecini hızlandırması açısından çok önemlidir. Özellikle adli antropologların olay yerinde bulunan kemiklerden cinsiyet ve yaş belirleyebilmesi, polis tarafından aranan kişiyle olay yerinde bulunan kişinin yaş ve cinsiyet açısından eşleştirilebilmesi, adli araştırmada izlenen yolun doğruluğunu destekleyici önemli unsurdur. Adli arkeolog ve adli antropologların olay yeri araştırma ve inceleme ekiplerinde görev almaları hem adli vakalarda daha doğru ve güvenilir neticeler alınmasına hem de bu çalışmaların dünya standartları seviyesine getirilmesi açısından çok önemlidir.

KAYNAKÇA

- Adams J. B. ve Byrd E. J. (2008) *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains*, Human Press, Totowa, NJ 07512 USA.
- Bulut, Ö., Bol, S. ve Karakuş, O. (2013) "Adli Vakalara Ait İskelet Buluntuları İçin Saha Prosedürü ve Standartları", *Polis Bilimleri Dergisi*, 15 (3): 1-22.
- Byers, N. S. (2005) *Introduction to Forensic Anthropology*, A textbook, Second Edition, 2002 Pearson Education Inc., USA.
- Ceker, D. ve Stevens, W. D. (2015) "Recovery of Missing Persons in Cyprus - Heavy Equipment Methods and Techniques for Complex Well Excavations", *Journal of Forensic Sciences*, Volume 60, Issue 6, November 2015, 1529-1533.
- Cox, M. ve Flavel, A., Hanson Ian, Laver Joanna ve Wessling R. (2008) *The Scientific Investigation of Mass Graves; Towards Protocols And Standard Operating Procedures*, Cambridge University Press.
- Çeker, D. (2014) "Adli Antropolojide Perimortem ve Postmortem Kırıkların Ayırımı ve Travma Analizlerindeki Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı: 27 Sayfa: 47-64.
- Dinler, V., Şahin, Ş. ve Baydar, L. Ç. (2007) "Doğal Afetlerde Kurbanların Yerlerinin Tespiti ve Kimliklendirme", *Adli Bilimler Dergisi*, 6(2): 50-57.

- Eren, M. (2012) "Türk Kültüründe Ölüm ve Toprakla İlgili İnanış ve Ritüeller", *Acta Turcica (Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi)*, Yıl IV, Sayı 1, Ocak 2012, ss.259-271.
- Ferllini, R. (2007) *Forensic Archaeology and Human Rights Violations*, Charles C Thomas Publisher LTD, Springfield, Ilionis, USA.
- Hunter, J. ve Cox, M. (2005) *Forensic Archaeology: Advances In Theory and Practice*, Routledge, Abingdon, Oxon OX14 4RN.
- İşcan, Y. M. (19 Eylül 2013) Toplu Katliamlarda Adli Arkeoloji'den yararlanılmalı, *T24 Bağımsız İnternet Gazetesi*, <http://t24.com.tr/haber/prof-dr-iscan-toplu-katliamlarda-adli-arkeolojiden-yararlanilmali,239988>
- Kimmerle, E. H. ve Baraybar, J. P. (2008) *Skeletal Trauma: Identification of Injuries Resulting From Human Rights Abuse and Armed Conflict*, CRC Press, Taylor&Francis Group.
- Özterzi, S. (2011) *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Açık Arşiv Sistemi.
- Saltık, D. (2010) *Bileç Höyük İskelet Buluntularının Arkeometrik Yöntemlerle İncelenmesi*; Eski Çağda Ölü Kültü ve Ölü Gömme Adetleri (ss.25-31), Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Sevim, A. ve Duyar, İ. (1993) "Kazılarda İnsan İskeletlerinin Açığa Çıkartılması Sırasında Uygulanacak İşlemler", 13 Nisan 1992 Ankara VI Araştırma Sonuçları Toplantısı, *DTCF Dergisi* C.35 (1): 169-179.
- Skinner, M. (1987) "Planning The Archaeological Recovery Of Evidence From Recent Mass Graves", *Forensic Science International*, 34 (1987): 267-287.
- Stanojevich, V. (2012) "The Role of a Forensic Anthropologist in Death Investigation", *Journal of Forensic Research*, Volume 3, Issue 6, 3:154.
- Warren, W. M., Walsh-Haney, A. H ve Freas, E. L. (2008) *The Forensic Laboratory*, CRC Press, Taylor and Francis Group, LLC, USA.

